

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

תגובות רגשיות בקרב חתבגרים דתיים וחילונים
לפני פינוי חבל עזה ואחריו: גישה סלוטוגנית

דינת גלילי ושפרה שגיא

תדפיס מתוך גיליון 31
תמוז תש"ע – יוני 2010

תגובות רגשיות בקרב כתבגרים דתיים וחילונים לפני פינוי חבל עזה ואחריו: גישה סלוטוגנית

רינת גלילי ושפרה שגיא

תקציר

המחקר יצא מתוך הגישה הסלוטוגנית לחקר לחץ ובחן את תרומתם של גורמים מתווכים וממתנים להפחתת תגובות לחץ ומצוקה בעת הפינוי הכפוי של יישובי חבל עזה. המחקר בחן שתי קבוצות מדגם של בני נוער – דתיים וחילונים – תוך השוואה בין שני מצבי לחץ שונים: לפני הפינוי ואחריו. כל אחת מקבוצות המדגם נבדקה במהלך החודשיים שקדמו לפינוי ובתקופה של שלושה עד שישה חודשים לאחר הפינוי. המחקר השווה את דפוס ההתמודדות של כל אחד מהמדגמים במועדים השונים. נבדקו תגובות הלחץ (חרדה וכעס מצביים, תחושת תקווה) ותחושת קוהרנטיות כגורם ממתן. נערכה השוואה בין בני הנוער החילונים והדתיים ובין בנים לבנות בכל אחד מהמועדים.

המדגם כולו כלל כ-340 בני נוער מכיתות ז-יב, שהתגוררו בחבל עזה לפני פינוי. לפני הפינוי נדגמו 175 בני נוער – 71 חילונים ו-104 דתיים. לאחר הפינוי נדגמו 165 בני נוער – 88 חילונים ו-77 דתיים. הממצאים מלמדים על קשר בין סוג הלחץ לפני הפינוי ואחריו ובין התגובות ללחץ בשתי קבוצות המדגם: בקרב בני הנוער החילונים הייתה ירידה בחרדה ובכעס לאחר הפינוי, אך ללא שינוי בתחושת התקווה; לעומת זאת, בקרב בני הנוער הדתיים לא היה לאחר הפינוי שינוי ברמת החרדה והכעס, אך הייתה ירידה בתחושת התקווה. הבדלים מובהקים נמצאו בין שתי קבוצות המדגם – דתיים וחילונים – גם בדפוס גורמי המיתון של תגובות הלחץ בכל אחד מהמצבים. תחושת הקוהרנטיות מיתנה את תגובות הלחץ לאחר הפינוי בקרב החילונים, אך לא בקרב הדתיים. בדיון נבדקה שאלת גורמי המיתון בכל אחד מהמצבים ובכל אחת מקבוצות המדגם. משקלה של הדת נדון כגורם מתווך משמעותי בהתמודדות במצבי לחץ, על רקע המצב הייחודי, שבו האמונה עצמה עמדה במבחן מול האיום של המדינה החילונית.

מילות מפתח: פינוי יישובים, חבל עזה, סלוטוגניות, איום, תחושת קוהרנטיות

חבוא

המועצה אזורית חוף עזה מנתה כ-20 יישובים, שקמו ברצועת עזה בין השנים 1970–2002. היישובים חיו ברובם בסמיכות רבה לאזור פלסטיני עוין, והתושבים התמודדו לאורך השנים האלו עם מצב של לחץ כרוני. לחץ זה נבע ממצב ביטחוני קשה, שכלל פיגועי טרור, הפגזות ונסיעה מחוץ ליישוב בליווי צבאי.

קיומם של יישובי חבל עזה הועמד בסימן שאלה לאחר נאומו של ראש הממשלה לשעבר, אריאל שרון, בכנס הרצליה ב-18 בדצמבר 2003, שבו הכריז על תכנית ההתנתקות. החודשים שלפני ביצוע התכנית (קיץ 2005) היו חדשים סוערים, שלוו במצב של עמימות ואי-ודאות באשר להתממשות הפינוי ולאופן התנהלותו, אף שמועד ביצועו היה ידוע וברור. אופני ההתמודדות של האנשים היו שונים: חלקם תכננו את עתידם ליום שאחרי הפינוי וחלקם התכחשו לאפשרות שההתנתקות אכן תתממש (הוברמן, 2005; מאיר ורהב-מאיר, 2006). בזמן שעבר בין ההכרזה על תכנית ההתנתקות ועד לביצועה, בלט מקומו של הנוער בגוש בפעולות המחאה כנגד התכנית: "אז הנוער הראה ככה בפעם הראשונה את הכוח הגדול שיש בו, שהלכנו מבית לבית, נכנסנו לאנשים..." (מתוך ריאיון עם שירה, 12 באוגוסט 2005).¹

פינוי יישובי חבל עזה התרחש באוגוסט 2005. המצב שנוצר לאחר ביצוע תכנית ההתנתקות דרש התמודדות עם אירוע הפינוי עצמו (שכונה בפי המתדיישים "גירוש") והתמודדות עם השלכות הפינוי, שכללו בין היתר, מצוקות של דיר זמני, חוויות קשות של אבדן וחוסר אמונה במערכת השלטון במדינה (מאיר ורהב-מאיר, 2006).

המחקר הנוכחי יצא מתוך הגישה הסלוטוגנית לחקר הלחץ וניסה לבדוק את תרומתם של גורמים מתווכים וממתנים להפחתת תגובות לחץ ומצוקה בשני מצבי לחץ שונים – לפני הפינוי ואחריו. שאלת המחקר נבדקה בקרב שתי קבוצות מדגם של בני נוער – דתיים וחילוניים – מקרב מתיישבי חבל עזה. כל אחת מהקבוצות נבדקה במהלך החודשיים שקדמו לפינוי ושלושה עד שישה חודשים לאחר הפינוי. הבדיקה ההשוואתית התייחסה לשתי קבוצות המדגם – בני הנוער חילוניים ודתיים ולשני סוגי הלחץ – לפני הפינוי ואחריו.

התמודדות עם מצבי לחץ שונים

למרות חשיבות האבחנה בין מצבי לחץ שונים בהבנת ההתמודדות של פרטים וקבוצות, מעטים המודלים העוסקים בחקר הלחץ שמבחינים בהבדלים בין סוגי הלחץ השונים ובגורמים המשפיעים על התמודדות אתם (Jaser et al., 2007). אחד המודלים המקובלים בספרות להבחנה בין סוגי לחץ שונים מבחין בין לחצים כרוניים – קונפליקטים ואיומים שאתם מתמודדים האנשים בחיי היום יום שלהם – ובין גורמי לחץ אקוטיים (Sagy, Timko, Moos & Michelson, 1993; 2002).

לענייננו כאן, נסקור מחקרים אחדים אשר בדקו שאלה זו כשהאיום היה קולקטיבי. אחד מהמחקרים נערך, למשל, באוכלוסייה שהייתה קרובה לכור אטומי באי תירי מייל (Three Mile) בארצות הברית. המחקר בחן את האוכלוסייה שהייתה

1 המובאות במאמר הן מתוך ראיונות שערכה הכותבת הראשונה עם בני נוער מחבל עזה. כל השמות בדויים.

במצב לחץ מתמשך של חשיפה לאיום דליפה מהכור, לאחר שהתרחשה בו תקלה. האוכלוסייה נבדקה חודשיים לפני הפעלה מחדש של הכור שניזוק וחודש לאחר ההפעלה. נמצא כי תגובות הלחץ לאחר ההפעלה מחדש (מימוש האיום) היו נמוכות יותר מאשר לפני ההפעלה (הציפייה להתממשות האיום) (Davison, Weiss, O'Keeffe & Baum, 1991).

מחקרם של שגיא ואנטונובסקי (Sagy & Antonovsky, 1986) בחן מתבגרים שהתמודדו עם לחץ של איום לפני פינוי סיני ועם המצב שלאחר הפינוי. תוצאות המחקר, שהתנהל כמחקר אורך, הראו כי במהלך שלושת השבועות שקדמו לפינוי, בהיותם תחת איום קרוב, אף לא אחד מהגורמים הממתנים שנבדקו הסביר באופן משמעותי את השונות בחרדת המצב. לאחר הפינוי, כשהאיום התממש, המנבאים של חרדת מצב הראו השפעה משמעותית: השונות המוסברת עלתה מ-0% במצב של איום ל-38% לאחר מימוש האיום; כלומר כשהלחץ היה אקוטי, המאפיינים המצביים הסבירו את ההתמודדות במידה רבה יותר מאשר המאפיינים האישיים. לעומת זאת, כשהלחץ הפך לכרוני, עלתה יכולת ההסברה של הגורמים האישיים.

מחקר אחר (Sagy, 2002) שהסתמך על אבחנה זו, בדק מתבגרים תושבי יהודה ושומרון בזמן האינתיפאדה ואירועי הטרור שם (מצב לחץ כרוני) וכחודש לאחר רצח רבין (מצב לחץ כרוני בעל מרכיב אקוטי). המחקר בדק את השפעתם של גורמים מתווכים וממתנים, כמו: תחושת קוהרנטיות אישית, הערכה קוגניטיבית של המצב הפוליטי, תחושת קוהרנטיות משפחתית ותחושת קהילה, על רמות הלחץ במצבים השונים. בדומה למחקר בימית, נמצא כי השונות המוסברת של חרדת המצב והמצוקה הפסיכולוגית הייתה שונה בכל מצב. גם במחקר הזה הסבר השונות במצב הכרוני היה גבוה יותר מאשר במצב האקוטי.

מהמחקרים לעיל עולה כי מצבי לחץ שונים נבדלים זה מזה בדפוסי ההתמודדות הנדרשים בהם. המחקר הנוכחי השווה את התמודדותם של בני נוער בשני מצבי לחץ: האחד – השלב שלפני הפינוי, שבו החיים באזור חבל עזה יצרו מצב לחץ כרוני, אלא שנוסף לו מרכיב לחץ אקוטי דרמטי של איום הפינוי המתקרב; השני – השלב לאחר התממשות של האיום, שאף הוא דומה למצב כרוני, אך ללא המרכיב האקוטי, ועם מרכיבי לחץ, שכללו אבל על האבדן והסתגלות למצב החדש.

הפינוי והעקירה מחבל עזה נכפו על התושבים על ידי ממשלת ישראל. עקירה אינה מעבר גאוגרפי הנעשה מרצון, ומשמעה הפרעה בהמשך קיומם של המבנה הפיזי והמבנה החברתי שבאמצעותם האדם מארגן משמעויות לחייו במונחים של פעילויות ומספק משמעות להווה ולעתיד (Marris, 1980). במחקרים בתחום, העקירה נתפסת כאירוע טראומטי שפוגע בקשר למקום ולאחרים משמעותיים, ביכולת להכות שורשים במקום אחר (Marris, 1980), בהיקשרות למקום (place attachment), במידת המוכרות (familiarity) ובהיות (identity), ומכאן גם ברווחה הפסיכולוגית של הפרט (Fullilove, 1996).

לפני הפינוי – חצב לחץ כרוני עם איום (אקוטי) בעקירה

ההיסטוריה הישראלית זימנה סיטואציה דומה קודמת בעת פינוי סיני ב-1982. במחקרים שנערכו בקרב אוכלוסיית התושבים הבוגרים בחבל ימית ובאופירה בתקופה שקדמה לפינוי סיני נמצאו תגובות, כמו: חרדה, דיכאון, כעס, תחושות השפלה ובלבול, תגובות של הכחשה ואשליות על שינוי אפשרי בהחלטות המדיניות, תגובות האשמה כלפי גורמים חיצוניים ליישוב ודרישה לפיצוי כספי ואמוציונלי, יחד עם תגובה של השלמה וקבלת המצב. ברמת הקהילה, התושבים העריכו את מצבם כבודדים וחשו אי-שייכות לחברה הישראלית (Bar-On & Shelhav, 1983; Dasberg & Sheffler, 1987).

מאידך גיסא, ממצאי מחקרים שיצאו מגישה סלוטוגנית ובחנו עמידות (resilience) מול איום בעקירה בקרב תושבי רמת הגולן ובקרב תושבי השומרון, לימדו על תגובות של פעילות חיובית והתמודדות בקרב תושבים העומדים בפני איום כזה (Lev-Weisel, 1998, 2001; Possick, 2006). מחקר איכותני שבחן תגובות לאיום של עקירה באזור השומרון (Possick, 2006), מצא כי התגובות לאיום התבטאו במספר מישורים: במישור ההתנהגותי נמצאו תגובות של פעולות בנייה ותכנון, פעילות פוליטית, שכללה הפגנות וגיוס תמיכה, ופעולות הגנה כנגד אלימות מצד אוכלוסייה ערבית; במישור הרגשי נמצאו ביטויי חרדה, פחד וכעס, הימנעות מגירוים או מעשים מעוררי חרדה וחיפוש תמיכה; במישור הקוגניטיבי נמצאו ניתוח קשיים ובניית תסריטים עתידיים, פטליזם, חשיבה חיובית ותקווה; במישור האידאולוגי נמצאו אמונה חזקה באלוהים, מסירות לרעיון ההתיישבות, שמירה על שגרה, חיפוש משמעות ויצירת טקסים המחזקים את ההיקשרות למקום.

במחקרים אחרים על מתיישבי סיני, נמצא כי בין הגורמים שהסבירו את עצמת תגובת הדחק נוכח איום העקירה היו מניעי ההתיישבות – ככל שהמניע היה כלכלי יותר ואידאולוגי פחות וההתיישבות נתפסה כתחנת חיים זמנית יותר מאשר כהזדמנות לשיקום חיים, כך עצמת הדחק הייתה פחותה (טוביאנה, מילגרם ופלת, 1988; Rozenfeld, Hrushovski, Moses & Beumel, 1984). גם המבנה החברתי של הקהילות השפיע על תגובות הלחץ: בקיבוצים נמצאה עצמת דחק פחותה מאשר במושבים (Bar-On & Shelhav, 1983). משתנים רלוונטים היו גובה הפיצוי הכספי וכדאיות המשך ההשקעה הרגשית והחומרית בחיים הקהילתיים ביישוב (טוביאנה ועמיתים, 1988; Dasberg & Sheffler, 1987; Moses, Rosenfeld & Hrushovsky, 1987).

במחקרים שנעשו על אוכלוסיית הבוגרים ברמת הגולן, שעמדה תחת איום של עקירה צפויה, נמצא כי תחושת היכולת של הפרט היא המשאב המשמעותי ביותר בהתמודדותו מול איום העקירה. תחושת היכולת זו מתבססת על ניסיון העבר של הפרט ומבוססת על תחושת השליטה שלו בחייו, על המידה שבה הוא בוטח בצדק חברתי ועל המידה שבה הוא מחויב לחברה (Lev-Weisel, 1998). כמו כן נמצא כי

בקרב התושבים הדתיים המצב המשפחתי היה המשאב החשוב ביותר להתמודדות עם האיום (Lev-Weisel, 2001). בקרב זוגות נשואים נמצא הליך מעגלי, שבו רמת הלחץ מהאיום משתנה בהתאם לאיכות הנישואין, תחושת היכולת של הפרט והערכת יכולתו של בן הזוג להתמודד עם הלחץ (Shamai & Lev, 1999).

המחקרים בקרב בני נוער העומדים בפני איום של פינוי הם מועטים. המחקר על הנוער שעמד בפני איום עקירה מסיני, שהוזכר לעיל (Sagy & Antonovsky, 1986), מצא בשלב האיום תגובות של חרדת מצב וכעס מצבי ברמה גבוהה מזו של קבוצת בני נוער מהדרום. לעומת זאת, מחקר דומה, שנעשה על נוער ברמת הגולן שעמד בפני איום עקירה אקוטי וממשי פחות, בזמן משא ומתן עם סוריה, לא הראה הבדל משמעותי בחרדת המצב וכעס המצבי בין מדגם הנוער ברמת הגולן לבין חבריהם מהגליל (Sagy, 1998). במחקר זה נמצא כי את השונות בתגובות החרדה ניתן היה להסביר במשתנים אישיים, כמו תחושת הקוהרנטיות.

לסיכום, מחקרים שבחנו את התמודדותם של בוגרים ונערים עם מצב לחץ של איום עקירה מצאו תגובות רגשיות הנעות בין חרדה, כעס, בלבול, הימנעות וחיפוש תמיכה. בין הגורמים הממתנים את המצוקה הפסיכולוגית ועוזרים בהתמודדות נמצאו: תחושת קוהרנטיות, תחושת היכולת של הפרט, תמיכה משפחתית, תחושת קהילה, אמונה ודבקות במטרה.

לאחר הפינוי – הסתגלות למצב החדש

מצב הלחץ לאחר הפינוי מהווה סיטואציה שונה, שבה נדרשת יכולת הסתגלות למצב ולמקום חדשים, יחד עם התמודדות עם תחושת האבל על הבית שאבד.

האם ניתן לשער הבדלים בתגובות הלחץ של נוער הנמצא במצב לחץ של איום לפני פינוי לבין תגובותיו לאחר מימוש האיום ובעת ההסתגלות לאחר הפינוי? שאלה זו נשאלה במחקר שנערך בקרב מתבגרים בזמן פינוי ימית (Sagy & Antonovsky, 1986), ואשר בדק את עצמת תחושת החרדה והכעס של מתבגרים תושבי ימית ואת השפעתם של גורמים הידועים כמתני תגובות לחץ, לפני הפינוי ואחריו. לאחר הפינוי הייתה ירידה משמעותית ברמות החרדה והכעס המצבי. מעבר לכך, נמצא כי גורמים ממתנים, כמו תחושת קוהרנטיות ויחסים במשפחה, לא מיתנו את הלחץ במצב האיום לפני הפינוי, אלא רק לאחריו.

מחקר נוסף נערך כמחקר רטרוספקטיבי כ-20 שנה לאחר פינוי סיני בקרב בוגרים שחוו את הפינוי בהיותם מתבגרים, והשווה אותם לאוכלוסייה בת גילם שלא חוותה מעבר גאוגרפי בגיל ההתבגרות (גלילי ולב-ויזל, 2007). במחקר זה נבחנו גורמים שהוגדרו על ידי המשתתפים ככאלו שסייעו בהסתגלות. המשפחה נמצאה כגורם העיקרי שתרום להסתגלות העקורים למקום החדש. בקרב העקורים שהתגוררו ביישובים אשר הוקמו במיוחד עבורם, תרומת המגורים ביישובים כאלו הייתה שווה בחשיבותה לתרומת המשפחה להסתגלות.

השערות המחקר הנוכחי, המתבססות על הספרות המחקרית לעיל (Sagy & Antonovsky, 1986), היו כי תגובות הלחץ תהיינה נמוכות יותר לאחר הפינוי מאשר במצב האיום שלפניו, וכי לגורמים הממתנים יהיה משקל רב יותר בהסתגלות שלאחר הפינוי מאשר במצב הלחץ שקדם לפינוי.

תגובות לחץ

המחקר בחן תגובות המקובלות בספרות כמעידות על קיומו של לחץ נפשי (Lazarus, 1993):

א. חרדה מצבית, שהיא חוויה חולפת של מצב ריגושי לא נעים המאופיין בתחושות מתח, דאגה, חשש, אי-שקט ואי-נוחות. מצב זה מלווה בתגובות פיזיולוגיות הקשורות במערכת העצבים האוטונומית ונתפס באופן הכרתי כחוויה לא נעימה (Spielberger, 1972).

ב. כעס מצבי, שמוגדר כמצב רגשי הכולל רגשות סובייקטיביים של מתח, מטרד, גירוי, חמה וזעם וכן עוררות של מערכת העצבים האוטונומית. עצמתו משתנה לאורך זמן כפונקצייה של מידת התסכול הנובעת מתפיסה של אי-צדק או מחסימתה של התנהגות מכוונת למטרה (Spielberger, 1980).

ג. נוסף על המשתנים הבוחנים תגובות רגשיות שליליות, נבחן גם משתנה המתייחס לתחושה חיובית (Sagy & Dotan, 2001) – תחושת התקווה. תקווה מוגדרת כאינטראקצייה בין משאלות לציפיות חיוביות מהעתיד (Sagy & Adwan, 1985; Staats & Staasen, 2006). הגדרה זו מכילה מרכיב קוגניטיבי – ציפייה מאירועי העתיד ומרכיב רגשי – התקווה של אדם לאירועים משמחים או לתוצאות טובות. במחקרים בתחום נמצא כי תחושת התקווה פוחתת ככל שתגובת הלחץ חריפה יותר (Sagy & Adwan, 2006).

גורמים מתווכים וממתנים של תגובות לחץ

המחקר בתחום הלחץ מבחין בין גורמים השייכים לפרט ולסביבתו (משתנים מתווכים – mediators) ובין גורמים השייכים לתפיסה סובייקטיבית של האדם את מצבו (משתנים ממתנים – moderators) (Baron & Kenny, 1986). המשתנים המתווכים שבדקנו במחקר הנוכחי הם דת ומגדר. המשתנה הממתן שאותו בחנו הוא תחושת קוהרנטיות (Antonovsky, 1987).

גורמים מתווכים: דת ומגדר

מחקרים רבים מצאו קשר בין דת ובין התמודדות עם מצבי לחץ. מעורבות דתית ואמונה דתית נמצאו תורמים לצמיחה פוסט-טראומטית (לאופר וסולומון, Calhoun, Cann, Tedeschi & McMillan, 2000; McIntosh, Cohen, 2006; Silver & Wortman, 1993; Tedeschi & Calhoun, 1996). עוד נמצא במחקר

כי הנחות מטפיזיות אמנם אינן משתנות בשל אירוע טראומטי, אך הן מספקות מסגרת להבנת הטראומה ולהתמודדות עמה (Overcash, Calhoun, Cann & Tedeschi, 1996).

מחקר שנעשה בשנים 2002–2003 (לפני ההכרזה על תכנית ההתנתקות) בקרב האוכלוסייה הבוגרת של מתיישבי חבל עזה, השווה בין דתיים לחילונים ומצא כי הדתיים, בהשוואה לחילונים, היו בעלי רמת אידאולוגיה גבוהה יותר, מידת ההתקשרות שלהם לבית ולמקום הייתה גדולה יותר, תפיסת הסיכון שלהם הייתה נמוכה יחסית ונטייתם להישאר במקום הייתה חזקה קצת יותר (בילינג, 2005).

מתוך ההנחה כי מערכת האמונות הדתית תספק לאירועים מסגרת משמעות שתאפיל על רמת השבר בעקבות הפינוי (Overcash et al., 1996), שיערנו כי בקרב הנוער הדתי תהיינה תגובות לחץ נמוכות יותר ותחושת תקווה גבוהה יותר מאשר בקרב הנוער החילוני, בכל אחד משני המצבים שייבחנו.

באשר למגדר, מחקרים מצאו הבדלים בין המינים בתגובות הלחץ, הן במצב של איום עקירה והן במצב של הסתגלות לאחר העקירה (Lev-Weisel, 2001; Sagy, 1998).

על סמך ממצאים אלו שיערנו כי בשני מצבי הלחץ השונים צפוי כי תגובות הלחץ של הבנות תהיינה גבוהות מאלו של הבנים.

תחושת קוהרנטיות אישית

אנטונובסקי מיקד את מקור החוסן האישי בעיקר במושג תחושת הקוהרנטיות, שאותה הגדיר כנטייה כללית ומתמשכת של האדם לראות את העולם כמובן, נהיל ובעל משמעות (Antonovsky, 1987). שלושת מרכיבי הליבה של תחושת הקוהרנטיות הם: **מובנות** (comprehensibility) – המידה שבה האדם תופס את הגירוי כנובע מסביבתו הפנימית או החיצונית, כבעל משמעות קוגניטיבית, כמידע מסודר, עקבי, ברור ומובנה, ולא כרעש כאוטי, מקרי ולא ברור; **ניהוליות** (manageability) – המידה שבה האדם תופס את המשאבים שברשותו כמתאימים לענות על הדרישות שהגירוי מציב בפניו. משאבים אלו יכולים להיות בשליטתו שלו או בשליטתם של אחרים משמעותיים שעליהם הוא יכול לסמוך; **משמעותיות** (meaningfulness) – המידה שבה האדם חש כי לחיים יש משמעות וכי הדרישות המוצבות מולו הן ראויות להשקעה ולמאמץ (Antonovsky, 1987, pp. 15–19).

לפי מודל זה, אדם בעל תחושת קוהרנטיות גבוהה יתמודד טוב יותר במצבי לחץ מאשר אדם שתחושת הקוהרנטיות שלו נמוכה, וכתוצאה מכך יהיה גם בריא יותר, פיזית ונפשית. המודל אושש במחקרים רבים בארץ ובעולם ביחס למשתנים שונים של בריאות ורווחה (England, 1997; Eriksson & Lindstrom, 2007a, b; Sagy & Antonovsky, 1986; Sagy & Dotan, 2001). מחקרים מצאו כי יש הבדל בהשפעה הממתנת של תחושת הקוהרנטיות במצבי לחץ שונים וכי תחושת קוהרנטיות מסבירה את תגובת הלחץ במצב של איום לאחר עקירה יותר מאשר לפני

עקירה (Sagy & Antonovsky, 1986), ובמצב כרוני – יותר מאשר במצב כרוני עם מרכיב אקוטי (Sagy, 2002). בהתאם לכך, שיערנו כי תחושת הקוהרנטיות תסביר את תגובות הלחץ במצב ההסתגלות שלאחר הפינוי יותר מאשר במצב האיום שקדם לה.

לסיכום, במחקר הנוכחי בדקנו קבוצות מתבגרים שחויית העקירה מאונס שלהם אינה בעקבות מלחמה או מעבר מגורים נורמטיבי של הוריהם, אלא בעקבות החלטה פוליטית. במחקר נבחנו הבדלים בתגובות לשני מצבי לחץ שונים: איום צפוי והסתגלות למצב לאחר התממשות האיום. המחקר בחן את מידת תרומתה של תחושת הקוהרנטיות כגורם ממתן ושני גורמים מתווכים: דת ומגדר בשני המצבים. בחינה זו נערכה תוך השוואה של שני מדגמים מתוך אוכלוסיות שונות – בני נוער חילוניים ובני נוער דתיים. תגובות הלחץ שנבחנו כללו חרדה וכעס מצביים ומשתנה סלוטוגני של תקווה.

השערות המחקר

- א. לאחר הפינוי, תגובות הלחץ (כעס מצבי וחרדה מצבית) תהיינה נמוכות יותר מאשר במצב האיום שלפניו, ובהתאמה – תחושת התקווה תהיה גבוהה יותר.
- ב. תחושת הקוהרנטיות תסביר את תגובות הלחץ במצב ההסתגלות שלאחר הפינוי במידה רבה יותר מאשר במצב האיום שקדם לה.
- ג. בקרב הנוער הדתי תהיינה תגובות לחץ נמוכות יותר ותחושת תקווה גבוהה יותר מאשר בקרב הנוער החילוני בכל אחד משני המצבים שייבחנו.
- ד. תגובות הלחץ של הבנות תהיינה גבוהות מאלו של הבנים.

שיטת המחקר

המדגם

המדגם כלל 334 בני נוער מכיתות ז'–יב שהתגוררו בחבל עזה, בארבע קבוצות. לוח 1 מתאר את קבוצות המדגם בשני המצבים.

לוח 1: המדגם במחקר

הקבוצה	לפני הפינוי (מאי – אוגוסט 2005)			אחרי הפינוי (אוקטובר – דצמבר 2005)		
	נערים	נערות	סה"כ N=169	נערים	נערות	סה"כ N=165
חילוניים	20	45	65	41	47	88
דתיים	20	84	104	11	66	77

הליך המחקר

בתקופה שלפני הפינוי (מאי–אוגוסט 2005) חולקו שאלונים על ידי עוזרי מחקר לכל תלמידי הכיתות (ז עד יב) בבתי הספר שבהם למד הנוער החילוני. מתוך כלל השאלונים שמולאו, נבחרו למחקר רק אלו שמולאו על ידי התלמידים מחבל עזה. לבני הנוער הדתיים תושבי הגוש, חולקו השאלונים על ידי עוזרי מחקר ביישוביהם באופן אקראי. בשל הקושי להיכנס לגוש קטיף, נערה בוגרת הפיצה את השאלונים בין חבריה והסתייעה במורה, שהעבירה את השאלונים בין תלמידותיה. סך הכול מולאו לפני הפינוי 169 שאלונים. לאחר הפינוי (אוקטובר–דצמבר 2005) חולקו השאלונים על ידי עוזרי מחקר לבני הנוער שפוננו, חילונים ודתיים. בקרב הנוער הדתי, קבוצה קטנה של בני נוער קיבלו על עצמם להעביר את השאלונים בבתי הספר השונים. עוזרי מחקר חילקו את השאלון בבתי הספר וביישובים הזמניים החדשים בקרב הנוער החילוני. השאלונים חולקו, כאמור, בכל אחד מהמצבים בטווח זמן של כשלושה חודשים.

עריכת המחקר לוותה בקשיים רבים, בעיקר בשלב שלפני הפינוי. שיתוף פעולה עם עורכות המחקר נתפס בקרב המערכת הרשמית של החינוך הממלכתי-דתי כאמירה פוליטית, ולכן לא התאפשר לנו להעביר שאלונים בבתי הספר. לעומת זאת, בני הנוער שהגענו אליהם באופן לא פורמלי, שיתפו פעולה ברצון רב. במערכת החינוך הממלכתי הועברו, כאמור, שאלונים במסגרת כיתתית.

כלי המחקר

כלי המחקר היה שאלון מקיף, שהכיל: משתנים דמוגרפיים, שאלונים המודדים את מידת הלחץ (שאלון חרדת מצב, שאלון כעס מצבי ושאלון תחושת תקווה) ושאלון תחושת קוהרנטיות. (המחקר הרחב כלל גם משתנים שאינם מופיעים במאמר זה.)

שאלון חרדת מצב ושאלון כעס מצבי – השאלות נוסחו בהתייחס לשני המצבים השונים שבהם התרחש המחקר; לפני הפינוי, השאלה הייתה: "בחר את הספרה המתאימה ביותר לתיאור ההרגשה שלך כשאתה חושב על אפשרות של פינוי"; לאחר הפינוי, השאלה הייתה: "בחר את הספרה המתאימה ביותר לתיאור ההרגשה שלך כשאתה חושב על המצב עכשיו, לאחר העקירה"².

שאלון חרדת מצב – State Trait Anxiety Inventory (STAI) – זהו מדד להערכת תכונת חרדה וחרדת מצב (Spielberger, Gorsuch & Lushene, 1970), שתורגם ועובד על ידי טייכמן (Teichman, 1978). הגרסה העברית נמצאה מהימנה, תקפה ותואמת לזו האנגלית. השאלון המתייחס לחרדת מצב מורכב מעשרה פריטים. בין המשפטים בשאלון: "אני חרד" ו"אני חושש כעת מאסונות". לכל פריט יש ארבעה דרגות של תשובה, המציינות את תדירות נכונות המשפט עבורו. הציון הוא ממוצע של עשרת הפריטים. המהימנות נמצאה 90. אלפא קרונבך.

2 השאלונים נכתבו לשם נוחות בלשון זכר, אך הם מכוונים כמובן לבני שני המינים.

שאלון כעס מצבי – השאלון פותח לפי (State Trait Anger Scale) STAS. זהו מדד להערכת תכונת כעס וכעס מצבי (Speilberger, 1980), והגרסה העברית תורגמה ועובדה על ידי טייכמן ורוזנקרנץ (Teichman & Rozenkranz, 1982). השאלון הבודק כעס מצבי מורכב משבעה פריטים, והנבדק מתבקש לתאר באמצעותם את הרגשתו ברגע נתון. בין המשפטים בשאלון: "אני כועס" ו"מתחשק לי לכעוס על מישהו". לכל פריט יש ארבע דרגות תשובה, המציינות את תדירות ככונות המשפט עבורו. הציון הוא ממוצע של שבעת הפריטים. המהימנות נמצאה 90. אלפא קרוונבך.

שאלון תחושת תקווה – המשתנה מכיל מרכיבים קוגניטיביים ורגשיים המתייחסים לתפיסת העתיד. השאלון פותח על ידי סטאטס וסטסן (Staats & Stassen, 1985) ומחולק לשני חלקים בני 15 פריטים כל אחד. בחלק הראשון התבקשו הנחקרים לענות, עד כמה הם רוצים שדברים מסוימים יקרו בשנה הקרובה. בין האמירות יש משאלות המתייחסות לעצמם, כמו: "שאצליח בבית הספר", "שיהיו לי חברים", ויש המתייחסות לכלל, כמו: "שיהיה צדק בעולם", "שאנשים יעזרו זה לזה". בחלק השני יש את אותן אמירות, והנחקרים התבקשו לציין באיזו מידה לדעתם הדברים אכן יקרו בשנה הקרובה. כל פריט מדורג על סולם של 1–5 (1 – כלל לא; 5 – מאוד). מכפלת הפריטים משני החלקים נותנת את מדד התקווה. המהימנות נמצאה 92. אלפא קרוונבך.

שאלון תחושת קוהרנטיות – משתנה זה נמדד על ידי סולם שפותח על ידי אנטונובסקי (Antonovsky, 1987). במחקר הועבר הנוסח המקוצר, הכולל 13 פריטים (Antonovsky, 1993; Sagy, 2002), וכל פריט מדורג על סולם ליקרט בן שבע דרגות. הציון הכולל של 13 הפריטים מציין את תחושת הקוהרנטיות של הנבדק – ציון גבוה מסמל תחושת קוהרנטיות גבוהה, ולהפך. השאלון כולל פריטים, כמו: "האם יש לך הרגשה שלא אכפת לך מה הולך סביבך?" ו"האם קרה בעבר שהופתעת מהתנהגות של אנשים שאתה מכיר היטב?" במחקר הנוכחי נמצאה מהימנות 81. אלפא קרוונבך.

דת – משתנה הדת נבדק על ידי סוג בית הספר. הנבדקים התבקשו לסמן את כל הקטגוריות המתאימות לסוג בית הספר שבו הם לומדים, וביניהן הקטגוריות "דתית" ו"לא דתית". נוסף על כך נשאלה שאלה על מידת החשיבות של הדת בחיי המתבגר או המתבגרת.

תוצאות

לוח 2 מציג ממוצעים, סטיות תקן ומבחני F של המשתנים במחקר של כל קבוצת מדגם – חילונים ודתיים – ושל שני המצבים – לפני הפינוי ואחריו.

לוח 2: ממוצעים, סטיות תקן וניתוחי שונות של המשתנים במחקר

Post hoc	Sig.	F	דתי אחרי הפינוי		חילוני אחרי הפינוי		דתי לפני הפינוי		חילוני לפני הפינוי		
			ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	
ca,cb,cd	0.000	10.48	0.67	2.96	0.57	2.45	0.66	2.93	0.76	2.80	חרדה מצבית
ad,bc,cd	0.006	4.24	0.82	2.32	0.85	1.86	0.86	2.20	0.93	2.02	כעס מצבי
da,db,dc	0.000	6.96	4.25	11.27	5.02	14.08	4.71	13.91	5.82	14.91	תקווה
ab,cd,bd	0.000	9.77	0.87	3.99	0.95	4.44	0.83	4.65	0.72	4.20	תחושת קוהרנטיות

a=חילוני לפני הפינוי; b=דתי לפני הפינוי; c=חילוני אחרי הפינוי; d=דתי אחרי הפינוי

בהשוואה בין המדגמים בכל אחד מהמצבים נמצא, בשונה מהמשוער, כי לפני הפינוי לא היה הבדל בין הנוער הדתי לחילוני בתגובות הלחץ ובתחושת התקווה. לאחר הפינוי, רמות הכעס המצבי והחרדה המצבית היו גבוהות יותר ותחושת התקווה הייתה נמוכה יותר בקרב הנוער הדתי מאשר בקרב הנוער החילוני. תחושת הקוהרנטיות בקרב הנוער הדתי הייתה גבוהה יותר מזו של הנוער החילוני לפני הפינוי ונמוכה ממנו לאחר הפינוי. בהשוואה מגדרית, לא מצאנו הבדלים בין המינים בשני המדגמים, הן לפני הפינוי והן לאחריו. נתון יוצא דופן בעניין זה נמצא בתחושת התקווה בקרב הנוער הדתי לאחר הפינוי: תחושת התקווה הייתה גבוהה יותר בקרב הבנים (14.25) מאשר בקרב הבנות (10.84).

בהשוואה בין מצבי הלחץ השונים, מצאנו כי בקרב בני הנוער החילונים, החרדה המצבית אכן הייתה גבוהה יותר לפני הפינוי מאשר לאחריו; אלא, שלא כמשוער, לא מצאנו הבדל בכעס המצבי ובתחושת התקווה. בקרב בני הנוער הדתיים, שלא כמשוער, לא מצאנו הבדל משמעותי בכעס המצבי ובחרדה המצבית בין התקופה שלפני הפינוי ובין זו שלאחריו, ואילו תחושת התקווה ירדה.

תחושת הקוהרנטיות של הנוער החילוני לא השתנתה לאחר הפינוי, ולעומת זאת, בקרב בני הנוער הדתי נמצאה לאחר הפינוי רמה נמוכה יותר של תחושת הקוהרנטיות מאשר לפניו.

כזכור, שיערנו כי תחושת הקוהרנטיות תסביר את תגובות הלחץ טוב יותר במצב ההסתגלות שלאחר הפינוי מאשר במצב האיום שלפניו. לשם בדיקת ההשערה נערכו ניתוחי רגרסיה לכל אחד מהמדגמים במצבים השונים (לוחות 3–8).

**לוח 3: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער החילוני: חרדה מצבית**

N=83 אחרי הפינוי			N=59 לפני הפינוי			
R ²	F	β	R ²	F	β	
.46**	22.25	-.56**	.22**	5.09	-.40**	תחושת קוהרנטיות
p≤.01** ; p≤.05*						

**לוח 4: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער הדתי: חרדה מצבית**

N=83 אחרי הפינוי			N=59 לפני הפינוי			
R ²	F	β	R ²	F	β	
.45**	17.60	-.59**	.14**	4.57	-.41**	תחושת קוהרנטיות
p≤.01** ; p≤.05*						

**לוח 5: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער החילוני: כעס מצבי**

N=83 אחרי הפינוי			N=59 לפני הפינוי			
R ²	F	β	R ²	F	β	
.41**	18.33	-.55**	.21**	4.85	-.47**	תחושת קוהרנטיות
p≤.01** ; p≤.05*						

**לוח 6: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער הדתי: כעס מצבי**

N=83 אחרי הפינוי			N=59 לפני הפינוי			
R ²	F	β	R ²	F	β	
.24**	6.70	-.34**	.17**	5.73	-.46**	תחושת קוהרנטיות
p≤.01** ; p≤.05*						

**לוח 7: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער החילוני: תחושת תקווה**

אחרי הפינוי N=83			לפני הפינוי N=59			תחושת קוהרנטיות
R ²	F	β	R ²	F	β	
.08	2.14	-.08	.03	.59	-.08	p≤.01** ; p≤.05*

**לוח 8: תוצאות הרגרסיה עבור כל אחד מהמצבים
בקרב הנוער הדתי: תחושת תקווה**

אחרי הפינוי N=83			לפני הפינוי N=59			תחושת קוהרנטיות
R ²	F	β	R ²	F	β	
.17**	4.34	-.20	.05	1.53	-.02	p≤.01** ; p≤.05*

במצב שלפני הפינוי, בשני המדגמים תחושת הקוהרנטיות אכן הסבירה את תגובות הלחץ, אך בכל מדגם באופן שונה: בקרב הנוער החילוני, אחוז השונות שהוסברה על ידי תחושת הקוהרנטיות היה גבוה יותר (כ-22%) מזה שבקרב הנוער הדתי (כ-14%). תחושת הקוהרנטיות לא הסבירה את תחושת התקווה בשני המדגמים.

בהתאם להשערת המחקר, לאחר הפינוי, תחושת הקוהרנטיות הסבירה את תגובות הלחץ באחוזים גבוהים יותר מאשר לפני הפינוי. ממצאים אלה נמצאו בשני המדגמים. בקרב הנוער הדתי תחושת הקוהרנטיות הסבירה גם את השונות במשתנה התלוי – תחושת התקווה.

לסיכום, בהשוואה בין שני המצבים (לפני הפינוי ואחריו), בשני המדגמים עולה כי בהתאם לכיוון ההשערה, אחוזי השונות המוסברת של תחושת הקוהרנטיות במצב שלאחר הפינוי אכן גבוהים מאחוזי השונות המוסברת של תחושת הקוהרנטיות במצב שלפניו. בשני המצבים ובשני המדגמים תחושת הקוהרנטיות נמצאה קשורה לרמה נמוכה יותר של כעס מצבי וחרדה המצבית, אך לא נמצאה קשורה לתחושת התקווה, להוציא תחושת הקוהרנטיות בקרב הנוער הדתי לאחר הפינוי. רמות ההסבר בקרב המדגם החילוני היו גבוהות יותר מאשר במדגם הדתי.

דיון

המחקר שלנו בא לבחון את בני הנוער מחבל עזה בשני מצבים קשים. בני נוער אלו חוו מצב לחץ כרוני עם מרכיב אקוטי של איום בחודשים שלפני הפינוי. מעבר לחייהם באיום ביטחוני מתמשך, נוסף איום של פינוי אפשרי מביתם ועתיד לא ברור. לאחר הפינוי התמודדו בני הנוער עם ההשלכות של חוויית הפינוי ("הגירוש", בלשון המפונים), מצוקות של דיור זמני, חוויות קשות של אבדן וחוסר אמונה במערכת השלטון במדינה (מאיר ורהב-מאיר, 2006).

המחקר נשען על הגישה הסלוטוגנית לחקר הלחץ וניסה לבחון את תרומתה של תחושת הקוהרנטיות במיתון תגובות לחץ ומצוקה בשני המצבים – לפני הפינוי ואחריו. בחבל עזה חיו שתי אוכלוסיות זו לצד זו, דתית וחילונית. את שאלת המחקר שלנו שאלנו בשתי קבוצות אלו באופן השוואתי. באופן כללי, ניתן לסכם את ממצאי המחקר בכך שלסוג מצב הלחץ ולהשתייכות למגזר דתי או חילוני אכן היה קשר לתגובות הלחץ ולגורמים הממתנים אותן. להלן נדון בממצאים אלו בכל שאלה בנפרד ובאופן אינטגרטיבי מסכם.

תגובות הלחץ בשני המצבים: לפני הפינוי ואחריו

על סמך ממצאים ממחקרים קודמים, שיערנו כי תגובות הלחץ בעת האיום, כלומר לפני הפינוי, תהיינה גבוהות מתגובות הלחץ לאחר התממשות האיום (לאחר הפינוי). ממצאי המחקר איששו את ההשערה, אך רק חלקית, ובאופן שונה בין המדגמים השונים.

ראשית, תגובות הלחץ של חרדה וכעס מצביים לפני הפינוי ואחריו היו גבוהות יותר בקרב הנוער הדתי. באשר להשוואה בין המצבים, מצאנו הבדלים בין דתיים לחילוניים: בקרב בני הנוער החילוניים, החרדה המצבית אכן הייתה גבוהה יותר במצב שלפני הפינוי מאשר לאחריו, אלא שלא כמשוער, הכעס המצבי נותר כשהיה. ניתן להסביר זאת בעובדה כי בקרב הנוער החילוני שררה לקראת הפינוי תחושה דו-ערכית. חלקם השלימו עם העובדה וציפו לפינוי, שכן משפחותיהם כבר עברו תהליך הכנה למקום מגורים חדש ורובם ידעו שלא ישנו את מקום לימודיהם. בחלק מהמשפחות, בצד הצער על אבדן הבית הצפוי, הייתה הקלה על ההזדמנות ליציאה ממקום המסוכן מבחינה ביטחונית. כלומר, החרדה פחתה, אך הכעס על עצם הפינוי נותר כשהיה: "ההורים דווקא הסכימו עם זה [תכנית ההתנתקות], וכאילו זה להם לא מפריע כל כך כי זה היה הזדמנות דווקא לא להיות יותר בסכנת חיים וזה, גם המצב עם כאילו לא היו כל כך במצב חברתי טוב עם החברים ביישוב, אז לא היה ממש אכפת..." (מתוך ריאיון עם נורית, תושבת יישוב חילוני בדרום חבל עזה, 27 ביולי 2005).

בקרב בני הנוער הדתיים, שלא כמשוער, לא נמצא הבדל משמעותי בין המצבים בשני המשתנים – הכעס המצבי והחרדה המצבית. ייתכן כי חוויית הפינוי בקרב המדגם הדתי קיבלה ביטוי קשה יותר, הן אישי והן קולקטיבי, ולא אפשרה לרמות

הכעס והחרדה לרדת משמעותית בטווח זמן זה. החרדה בשלב שלאחר הפינוי נבעה מהאבל הכבד על אבדן הבית, המקום והקהילה, אך גם מתוך חוסר הוודאות באשר לאופי המשך החיים.

שירה, אחת המרואיינות, ביטאה את כעסה מספר ימים לפני הפינוי: "זה מציאויות מאד קשות שאתה אחריהם אומר לפעמים... לא רוצה את המדינה הזו בכלל, מה אני צריכה אותה?... להרוס מפעל חיים שיש בו רק טוב, למה? אף אחד לא נתן לי סיבה אחת למה ההתנתקות הזאת תהיה טובה, חוץ מזה שאולי יהיה סיכוי לסיכוי שאולי יהיה משהו, לא מגיע לי לדעת למה מפנים אותי מהבית? לא מגיע לי אולי שיחפשו עוד דרכים שלא יעשו את המהלך הזה?" (מתוך ריאיון עם שירה, תושבת נווה דקלים, 12 באוגוסט 2005).

לאחר הפינוי ביטאה שירה את כעסה: "אני חושבת שהממשלה עשתה פשוט פשע... ממשלת ישראל פושעת... המנהלת [מנהלת סלע] הזאת שלא עושה כלום, זה פשוט פשע, כי חצי שנה אנשים מקבלים שם משכורות, ואני לא יודעת מה הם עשו עם כל הזמן הזה..." (מתוך ריאיון עם שירה, 21 באוקטובר 2005).

פרט לתגובות הלחץ – חרדה וכעס, היה חשוב לנו גם לשלב במחקר משתנה תלוי סלוטווגני – תחושת התקווה. השערת המחקר, אשר התבססה על ספרות מחקרית בתחום, הייתה כי תחושת התקווה בעת האיום, כלומר לפני הפינוי, תהיה נמוכה יותר מאשר לאחר התממשות האיום. הממצאים לא איששו את ההשערה בשני המדגמים: ראשית, תחושת התקווה הייתה גבוהה יותר בקרב הנוער החילוני מאשר בקרב הנוער הדתי בשני המצבים. באשר להשוואה בין המצבים, בקרב הנוער החילוני, לא נמצא הבדל מובהק בין התקופה הקודמת לפינוי לתקופה שלאחר הפינוי. נראה כי הפינוי השאיר את המתבגרים במצב לא ברור של צורך להתחיל בחיים חדשים, ללא תקווה לחיים טובים יותר (אף שהמצב הביטחוני השתפר). יתרה מזו, בקרב בני הנוער הדתיים, לאחר הפינוי תחושת התקווה אף ירדה באופן מובהק. בניגוד למחקרים המקובלים על תקווה, המצב הייחודי שנחקר בעבודה זו היה שונה. בתקופה שלפני הפינוי, האמונה הדתית וההליכה אחר הבטחות המנהיגות הקהילתית נטעו בקרב הציבור הדתי תקווה מסוימת כי אכן הגזרה לא תבוצע – "היה לא תהיה". כך ביטאה זאת אחת המרואיינות: "ואז חזרתי הביתה מהלימודים. התחיל החופש הגדול, והייתי מאושרת ממש. זה היה מקסים, כי עבדתי בקייטנה וכל הזמן היה אירועים ותפילות וכל הזמן האמנו שלא יהיה, עד כאילו... עד שהתחיל הפינוי בעצם". (מתוך ריאיון עם מרים, 15 במרץ 2006). לכן, דווקא לאחר הפינוי, השבר האמוני היה חזק ורמת התקווה ירדה. כך ביטא זאת אחד הנערים הדתיים: "הייתה גם אכזבה מהרבנים. לפי דעתי זה לא בקטע של תהיה התנתקות לא תהיה, כי זה ממש לא הטריד אותי, זאת אומרת לא... לא היה לי בעיה עם הרבנים שאמרו שלא תהיה התנתקות בכלל. הייתה לי יותר בעיה בעצם עם זה שכל הרבנים אין להם, אה... דעה אחת מגובשת" (מתוך ריאיון עם מנחם, 16 במרץ 2006).

גורמים מתווכים ומסתנים

האם הדת אמנם הייתה גורם בעל משמעות בשני מצבי הלחץ שנחקרו בעבודה זו? הממצאים שלנו הראו כי בסיטואציה הייחודית של איום בפינוי כמו גם בהתמודדות עם תוצאותיו, כשהאמונה הדתית היוותה חלק בלתי נפרד מההתייחסות למצב, תפקידה של הדת היה אכן משמעותי. אולם בניגוד לספרות המחקרית, שלפיה הדת ממתנת מצוקה, הרי בעבודה זו מצאנו כי השפעתה הייתה הפוכה: בשני המצבים, רמות הכעס והחרדה המצביים בקרב הנוער הדתי היו גבוהות יותר מאשר בקרב הנוער החילוני, ואילו תחושת התקווה בקרב הנוער הדתי הייתה נמוכה יותר מאשר בקרב הנוער החילוני. ממצאים אלו בלטו במיוחד לאחר הפינוי.

כיוון שמצב הלחץ היה קשור לשבר האידאולוגי ולמשבר האמונה, נראה כי הדת במקרה הזה לא היוותה גורם ממתן ומסייע, אלא דווקא גורם שהגביר את המצוקה הפסיכולוגית. יתרה מזאת, לאחר ביצוע איום הפינוי, נראה כי השבר החזק בהנהגה הדתית ותחושות האכזבה הקשות הגבירו את החרדה והכעס והנמיכו את רמות התקווה.

באשר למגדר, השערת המחקר, שהתבססה על מחקרים קודמים, הייתה כי תגובות הלחץ תהיינה גבוהות יותר בקרב הבנות. בקרב הנוער החילוני הממצאים אינם מאששים את ההשערות בשני המצבים. גם בקרב הנוער הדתי לא נמצא הבדל ברמת תגובות הלחץ בשני שלבי המחקר. לאחר הפינוי נמצאה בקרב הבנים רמת תחושת תקווה גבוהה יותר מאשר בקרב הבנות. באופן כללי נראה כי בסיטואציה המיוחדת שבה פעלו בני הנוער יחד למניעת הפינוי, הבנות השתוו לבנים בתגובות הלחץ שלהם.

המשתנה הממתן האישי שנבדק בעבודה זו היה תחושת הקוהרנטיות. שיערנו כי במדגם כולו, תחושת הקוהרנטיות תסביר את תגובות הלחץ במצב ההסתגלות שלאחר הפינוי טוב יותר מאשר במצב האיום שלפניו. השערה זו, שנסמכה על מחקרים קודמים (Sagy & Antonovsky, 1986), אכן אוששה. אולם גם בנושא זה מצאנו הבדלים בין המדגם הדתי לחילוני. נדון תחילה בכל אחד מהמצבים, ובהמשך נשווה בין שניהם.

תחושת הקוהרנטיות אכן הסבירה את השונות בתגובות הלחץ לפני הפינוי. אולם אם נשווה בין שני המדגמים, תרומתה של תחושת הקוהרנטיות להסבר השונות בתגובות הלחץ בקרב הנוער הדתי הייתה נמוכה באופן ניכר מאשר בקרב הנוער החילוני. כלומר, בקרב המדגם הדתי, המשתנה הפרטני לא היווה גורם משמעותי בהבנת תגובות הלחץ. שני הסברים יכולים להיות רלוונטיים לממצא זה: ראשית, ניתן היה לתפוס את האיום בעקירה כאתגור של תפיסת הקוהרנטיות האישית של בני הנוער הדתי; נערים עם תחושת קוהרנטיות גבוהה התמודדו אז עם איום שהיה בלתי מובן ולא ניתן היה למצוא לו משמעות במערכת המושגית-דתית שלהם, ובמובנים רבים הם הרגישו חסרי יכולת להשתמש במשאביהם האישיים לשם

ניהול המצב: "אף אחד לא נתן לי סיבה אחת למה ההתנתקות הזאת תהיה טובה, חוץ מזה שאולי זה יהיה סיכוי לסיכוי שאולי יהיה משהו, לא מגיע לי לדעת למה מפנים אותי מהבית?" (מתוך ריאיון עם שירה, 12 באוגוסט 2005). יתרה מזו, המשבר וההתמודדות אתו היו קולקטיביים-קהילתיים, ולכן, כך נראה, הנטייה האישית לא הייתה משמעותית בהתמודדות זו.

ההסבר השני תואם את הגישה המשברית של קפלן (Caplan, 1964), שלפיה הגורמים בסיטואציה הם שקובעים את רמת התגובות במצבי משבר, ולא דווקא המשאבים האישיים. נראה כי האווירה והתחושה הקהילתית החזקה בקרב האוכלוסייה הדתית שחיה באזור עמעמו את ההשפעה של המשתנים האישיותיים. רוב המתבגרים האמינו בהסרת האיום ושמם את מבטחם בהנהגת הקהילה. בקרב הנוער הדתי היו דיווחים נרגשים על פעילויות קהילתיות רבות שבהן השתתפו: "אחרי הצהרים היה תהילים... היו שיעורים היו תפילות. אף אחד לא הלך לישון, זה היה עד שלוש בלילה... הייתה אחדות כזו, כל המשפחה, כל היישוב, כל מי שהיה ביישוב. שרנו הרבה" (מתוך ריאיון עם חנה, 16 במרץ 2006).

התמונה שהצטיירה בקרב הנוער החילוני היא של התמודדות ברמה אישית ופחות ברמה קהילתית: "פעם, לפני איזה שלוש שנים נראה לי או שנתיים, היינו כל החברה כזה יושבים, היינו כל הזמן משחקים ביישוב, היה כיף עם כולם וזה... עכשיו לא יודעת, כולם יותר סגורים עם עצמם וזה... פחות יוצאים..." (מתוך ריאיון עם הילה, יולי 2005); כלומר, בקרב החילונים, תחושת הקוהרנטיות האישית הייתה משמעותית יותר בהתמודדות עם המצב, בעוד שבקרב חבריהם הדתיים, הקהילה תרמה יותר לאופן ההתמודדות.

לאחר הפינוי, לעומת זה, עלתה יכולת ההסבר של תחושת הקוהרנטיות האישית בשלושת המשתנים של התגובות. הבדל זה בולט במיוחד בקרב בני הנוער הדתיים, והוא ניתן להבנה, כנראה, על רקע אבדן הקהילה המלוכדת והאמונה הדתית הקולקטיבית.

לסיכום, ההשוואה בין שני המצבים, לפני הפינוי ואחריו, תואמת את כיוון ההשערה וכן מחקרים קודמים (Sagy, 2002); כלומר, לאחר התרחשות האיום (הפינוי), לגורם האישיותי (תחושת הקוהרנטיות) היה תפקיד משמעותי יותר ביכולת ההסתגלות למצב החדש, הן בקרב החילונים והן בקרב הדתיים.

בטרם נסכם, חשוב לנו לציין מספר סייגים מתודולוגיים במחקר: ראשית, חסרה במחקר דגימה אחידה ומייצגת של אוכלוסיות הנבדקים. הרגישות של נושא המחקר, גודל האוכלוסייה המתאימה למחקר ופיזור חייבו אסטרטגיות דגימה שונות למגזרים השונים ובמצבים השונים. מעבר לכך, היה הבדל באופן שבו מולאו השאלונים (ראו פירוט בתיאור התהליך). כתוצאה מכך, אין במחקר ייצוג שווה לשני המינים ולשכבות הגיל השונות, וגודל המדגם אינו זהה במגזרים השונים. במיוחד לוקים בגודלם המדגמים של הבנים לפני הפינוי והמדגם של הבנים הדתיים לאחר הפינוי.

שנית, השאלונים בכל אחד מהמצבים (לפני הפינוי ואחריו) מולאו בטווח זמן של כשלושה חודשים. טווח רחב זה בכל אחד מהמצבים עלול היה להטות את הממצאים.

מגבלה נוספת מתייחסת לקבוצות השונות שהשתתפו במחקר בשני המצבים. כיוון שלאחר הפינוי לא היה ניתן לאתר את הנבדקים מנקודת הזמן הראשונה, נבדקו נערים ונערות אחרים שפוננו מחבל עזה, ולא אלו שהשתתפו במחקר בנקודת הזמן הראשונה.

לסיכום, ממצאי המחקר שלנו מחזקים מחקרים קודמים (Sagy, 2002), שבהם נמצא כי כשמצב הלחץ הוא אקוטי, יש למאפיינים אישיים השפעה פחותה על ההתמודדות, ונראה כי במצב כזה המאפיינים המצביים הם שקובעים את רמות החרדה והמצוקה. לעומת זה, כשהלחץ הוא כרוני, עולה השפעת הגורמים הפסיכולוגיים של הפרט. ממצאים אלו מחזקים את הקביעה, כי יש צורך בבחינה דיפרנציאלית של מצבי לחץ שונים כדי להבין את תפקידם של המשתתפים הממתנים.

בחינה דיפרנציאלית מתאימה גם לאופי האוכלוסייה הנחקרת. הנוער החילוני והנוער הדתי התמודדו אמנם עם אותו אירוע של עקירה, אך אופיין השונה של הקהילות שאליהן השתייכו השפיעו כנראה על אופן התמודדותם עם האיום שבעקירה ועם ההסתגלות שלאחריה.

ממצאי המחקר מראים כי מקומה של הדת כגורם מתווך בהתמודדות במצבי לחץ, הן של איום והן של הסתגלות לאחר התממשות האיום, היה משמעותי מאוד, אך לא בכיוון המשוער. לפני הפינוי, כשהאמונה עצמה עמדה במבחן מול האיום של המדינה החילונית, הלכידות הקהילתית הדתית היוותה גורם שמיתן כנראה את החרדה והמצוקה, אך מנע את תהליכי ההתמודדות של הפרט הבודד עם האיום. אולם לעומת חבריהם החילונים, במצב הכרוני של הלחץ, לאחר התממשות האיום, רמות הכעס והחרדה בקרב בני הנוער הדתיים לא ירדו, בהשוואה למצב שלפני הפינוי, ותחושת התקווה שלהם פחתה. נראה שנוער זה התקשה להתאושש מהמשבר האמוני הקולקטיבי. אולם בשונה מהמצב שלפני הפינוי, תחושת הקוהרנטיות האישית לאחר הפינוי היוותה משתנה משמעותי במיתון החרדה והתקווה; כלומר, במצב זה ההכוונה האישית קיבלה משמעות חדשה.

פינוי חבל עזה היה אירוע דרמטי בחיי מדינת ישראל בכלל ובחיי התושבים שפוננו בפרט. סוגיית פינוי יישובים, ובעיקר מקומו של הנוער בסוגיה זו, עודן עומדות בליבת הדיון הציבורי בישראל. הדרך הראויה להתמודדות עם הסוגיה הקשה נתונה בוויכוח פוליטי חריף. פיתוח חוסנו של נוער הנאלץ להתמודד במצבים כאלו עוד יזדקק לחשיבה מעמיקה ולמחקר נרחב. ממצאי המחקר הנוכחי מובילים לכיווני מחקר והתערבות דיפרנציאליים, הן ברמה האישית והן ברמה הקהילתית, בקהילות דתיות וחילוניות ובמצבי לחץ שונים.

מקורות

- בילינג, מ' (פברואר, 2005). *השפעת התקשרות למקום על טראומת ההתנתקות*. כנס שדרות לחברה: ישראל בין ימית לקטיף, מכללת ספיר.
- גלילי, ר' ולב-ויזל, ר' (2007). תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור. *חברה ורווחה, כז*(1), עמ' 37–53.
- הוברמן, ח' (2005). *שורשים בחולות סיפור ההתיישבות היהודית בחבל עזה* (מהדורה שנייה). מדרשת נצרים.
- טוביאנה, י', מילגרם, נ' ופלח, ה' (1988). לחץ והתמודדות אצל מפוני חבל ימית: מסקנות והמלצות. *מגמות, לא*(1), עמ' 65–82.
- לאופר א' וסולומון, ז' (2006). תגובות מתבגרים ישראלים בעקבות חשיפה לאירועי טרור: תסמינים פוסט-טראומטיים וסימנים של צמיחה. *מגמות, 3*, 407–423.
- מאיר י' ורהב-מאיר, ס' (2006). *ימים כתומים ההתנתקות – החשבון והנפש*. תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossy-Bass.
- Antonovsky, A. (1993). The structure and properties of the Sense of Coherence Scale. *Social Science & Medicine, 36*, 725–733.
- Bar-On, D., & Shelhav, M. (1983). Community coping with threat of physical removal: The Israeli experience after Camp-David. *Israel Social Science Research, 1*(2), 3–19.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*(6), 1173–1182.
- Calhoun, L. G., Cann, A., Tedeschi, R.G., & McMillan, J. (2000). A correlational test of the relationship between posttraumatic growth, religion and cognitive processing. *Journal of Trauma Stress, 33*(3), 521–527.
- Caplan, G. (1964). *Principles of preventive psychiatry*. New York: Basic Books.
- Dasberg, H., & Sheffler, G. (1987). The disbandment of a community: A psychiatric action research project. *Journal of Applied Behavioral Science, 23*(1), 89–101.
- Davison, L. M., Weiss, L., O'Keeffe, M., & Baum, A. (1991). Acute stressors and chronic stress at Three Mile Island. *Journal of Traumatic Stress, 4*(4), 481–493.
- England, M. (1997). Self-coherence, emotional arousal and perceived health of adult children caring for a brain-impaired parent. *Journal of Advanced Nursing, 26*(4), 672–682.

- Eriksson, M., & Lindstrom, B. (2007a). A sense of coherence and health: Slutogenesis in societal context: Aland, a special case? *Journal of Epidemiology and Community Health*, 61(11), 684–688.
- Eriksson, M., & Lindstrom, B. (2007b). Antonovsky's sense of coherence scale and its relationship with quality of life: A systematic review. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 61(11), 938–944.
- Fullilove, M. T. (1996). Psychiatric implications of displacement: Contribution from the psychology of place. *American Journal of Psychiatry*, 153(12), 1516–1523.
- Jaser, S. S., Champion, J. E., Reeslund, K. L., Keller, G., Merchant, M. J., Benson, M., et al. (2007). Cross-situational coping with peer and family stressors in adolescent offspring of depressed parents. *Journal of Adolescence*, 30 917–932.
- Lazarus, R. S. (1993). From psychological stress to the emotions: A history of changing outlooks. *Annual Review of Psychology*, 44, 1–21.
- Lev-Weizel, R. (1998). Coping with the stress associated with forced relocation in the Golan Heights, Israel. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 34(2), 143–161.
- Lev-Weizel, R. (2001). Uncertainty, forced relocation and community role in coping with stress: The case of residents in the Golan Heights. *Journal of Social Work Research and Evaluation*, 2(1), 103–120.
- Marris, P. (1980). The uprooting of meaning. In G. Coelho & P. Ahmed (Eds.), *Uprooting and development*. New York: Plenum.
- Mcintosh, D. M., Cohen Silver, R., & Wortman, C. B. (1993). Religion's role in adjustment to a negative life event: Coping with the loss of a child. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(4), 812–821.
- Moses, R., Rosenfeld, J. M., & Moses-Hrushovsky, R. (1987). Facing the threat of removal: Lessons from the forced evacuation of Ofira. *Journal of Applied Behavioral Science*, 23(1), 53–71.
- Overcash, W. S., Calhoun, L. G., Cann, A., & Tedeschi, R. G. (1996). Coping with crises: An examination of the impact of trauma events on religious beliefs. *The Journal of Genetic Psychology*, 157(4), 455–464.
- Possick, C. (2006). Coping with the threat of place disruption by long-term Jewish settlers on the West Bank. *International Social Work*, 49(2), 198–207.
- Rosenfeld, J. M., Hrushovski, R., Moses, R., & Beumel, R. (1984). North of Eden: The evacuation of Ophira, Sinai. *Jerusalem Quarterly*, 33, 109–124.
- Sagy, S. (1998). Effects of personal, family and community characteristics of emotional reactions in a stress situation: The Golan Heights negotiation. *Youth & Society*, 29(3), 311–329.

- Sagy, S. (2002). Moderating factors explaining stress reactions: Comparing chronic without acute stress and chronic with acute stress situations. *The journal of Psychology, 120*(4), 407–417.
- Sagy, S., & Adwan, S. (2006). Hope in times of threat: The case of Israeli and Palestinian youth. *American journal of Orthopsychiatry, 76*(1), 1–6.
- Sagy, S., & Antonovsky, H. (1986). Adolescents' reactions to the evacuation of the Sinai settlements: A longitudinal study. *Journal of Psychology, 120*(6), 543–556.
- Sagy, S., & Dotan, N. (2001). Coping resources of maltreated children in the family. Child abuse & Neglect: *The international Journal, 25*, 1463–1480.
- Shamai, M., & Lev, R. (1999). Marital Quality among couples living under the threat of forced relocation: The case of families in the Golan Heights. *Journal of Marital & Family Therapy, 25*(2), 237–252.
- Spielberger, C. D. (1972). Anxiety as an emotional state. In idem (Ed.), *Anxiety: Current trends in theory and research*. San Diego, CA: Academic Press.
- Spielberger, C. D. (1980). *Preliminary manual for the State-Trait Anger Scale (STAS)*. Tampa, FL: University of South Florida.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., & Lushene, R. E., (1970). *Manual for State-Trait Anxiety Inventory*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Staats, S. R., & Stassen, M. A. (1985). Hope: An affective cognition. *Social Indicators Research, 17*, 235–242.
- Tedeschi, R.G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress, 9*(3), 455–471.
- Teichman, Y. (1978). *Manual for the Hebrew State-Trait Anxiety Inventory*. Tel Aviv: TelAviv University Press.
- Teichman, Y., & Rozenkranz, M. (1982). *The Hebrew version of Spielberger et al. (1980) State-Trait Anger Scale*. Unpublished manuscript.
- Timko, C., Moos, R. H., & Michelson, D. J. (1993). The context of adolescents' chronic life stress. *American Journal of Community Psychology, 21*, 397–420.

